

„נקם-ברית“ לפרץ סמולנסקין — מבנה ומשמעות

מאת מנוחה גלבוץ

ניתן לראות ב„נקם-ברית“ שני חלקים מהותיים עיקריים: החלק הראשון (פרק א'), הוא בעל אופי אידיאי. החלק השני (פרק ג'), הוא בעל אופי עלילתי-„פעולתי“: פרק ב' במבנהו מכיל יסודות של הפרק שלפניו, כלומר יסודות אידיאיים, וכן יסודות בעלי אופי של „פעולה“, כפרק שלאחריו ואינו בעל מהות מיוחדת משלו.

א. אכספוזיציה אידיאית-פאתטית

פרק א' ניתן גם הוא לחלוקה לשני חלקים בלתי שווים: 1. עמודים 5—8 הם בעלי אופי של פרישה (אכספוזיציה) מסאית, ונושאה הוא היפעלות מבני הנעורים. 2. עמודים 8—24 הם בעלי אופי של פרישה אידיאית לסיפור שיבוא אחריה, נושאה הוא ויכוח בין בעל(י) השקפת עולם „משכילית“, לבעלי השקפת עולם „לאומית“. ניתן איפוא לאמר, שפרק א' כולו הוא בעל אופי של אכספוזיציה אידיאית.¹

אופייני לסגנון האכספוזיציה האידיאית של סמולנסקין (כמו לפרקי ה„פעולה“), שהיא כתובה בפאתוס. דבר היוצר אחדות סגנונית מסויימת ביצירה על חלקיה השונים זה מזה באופיים.

ראוי לציין שסמולנסקין נוקק לקטעים (או הפרקים) האידיאיים-מסאיים, לא מתוך חולשה סיפורית, אלא במתכוון. הם מהווים, לדעתו, חלק נכבד של הסיפור. (המכתב לברנדשטטר מוכיח זאת, ואם כי עיקרה של העלילה הסיפורית היא בפרק ג', סמולנסקין לא ראה בחלק העלילתי-„פעולתי“ ספור שלם).

יש לראות שתי סיבות לנטיה מסאית-פאתטית זאת אצל סמולנסקין: א. סופרי ההשכלה, וסמולנסקין בכללם, באו לכלל היפעלות ריגושתית מכוח

* מראי המקומות ב„נקם-ברית“, כל ספרי פרץ בן-משה סמאלענסקי בהוצאת בית מחקר הספרים של מרכזי קאצענעלענבאגען בוילנא ווארשא תרס"ה.

1. במונח „פעולה“ אציין צרוף מאורעות מתחלף. ראה: גרשון שקר, „המחזה העברי ההסטורי בתקופת התחייה“, מוסד ביאליק, ירושלים 1970, עמ' 118—119, לרבות הערות ביבולוגרפיות לעמודים אלה.

2. על-פי מכתבו של סמולנסקין אל מ.ד. ברנדשטטר, שפרסם בריינין (כל כתבי בריינין, ניו-יורק, תרפ"ג א' 289—295) מספר סמולנסקין, שברנדשטטר הבטיח לו סיפור „ההשחר“ ולא קיים הבטחתו. כדי למלא את המקום הריק ב„השחר“ כתב והדפיס סמולנסקין את „נקם-ברית“. אולם החשוב לענייננו בדברי סמולנסקין: „ערב תשעה באב, היה יום שבת, ויצאתי לבדי לשות ואחשוב לכתוב סיפור מענינא דיומא, וכאשר שבת ילעת ערב הביתה כליתי את המלאכה בלבי וממחרת, ביום ותשעה באב, כתבתי את הפרק השלישי מהסיפור (והדגשות שלי. מ.ג.) וכיום שלאחריו את שני הפרקים הראשונים“ (בריינין א' 290).

אידיאות מופשטות לא פחות מאשר מכוח מראות טבע מוחשיים. דבר זה הביא לכתיבה פאתטית גם בנושאים אידיאיים. לשון אחר, הפאתוס בסיפורי סמולנסקין אופייני לפרקים המסאיים-אידיאיים כמו לפרקים העלילתיים. ב. סיבה נוספת לפאתוס יש לראות בזיקתו האקטואלית של סמולנסקין לבעיות האדם, החברה והלאומיות היהודית, הבאה לידי ביטוי בכתביו הבלטריסטיים כבמאמריו הפובליציסטיים, כפי שסבור ש. הלקין.³

ב. מבנה נאום הפתיחה בפרק א'

בחלקו הראשון של פרק א' דן סמולנסקין בתפקידים ובמעמדם של בני-הנעורים בכל חברה אירופית. בני הנעורים, אליבא דסמולנסקין, הם בעיקר סטודנטים, והם הנושאים את ה„רוח החדש“. זאת ועוד, בני הנעורים הם „חמדת כל העמים והארצות ותקות כל לאום ועם“ (עמ' 5). אלא ש„דרך הרוח מי ידע“ ובהבלעת אגב מציין סמולנסקין שרוח זאת היא „לטוב או לרע“: „המון התלמידים המתעתדים לרפאות או להמית חולים, לבנות ארמונות ולהעמיד גשרים על הארץ ובמים-אר-ברוח; להוציא דין אמת לאמתו או לעוות-דין, איש כאשר יביא המקרה בידו אחר אשר יצא מבית המדרש“. (ההדגשות שלי, מ.ג.) סמולנסקין הטיל ספק בחיוב ש„בתנועת ההשכלה הכללית“ באומות העולם! הטלת ספק זאת שימשה לו בסיס להטלת ספק טוטאלית יותר, ב„תנועת ההשכלה העברית“.

סדאי לציין שהשקפתו של סמולנסקין על ה„מקרה“, או ביתר דיוק על ההיסטוריה, היא כאן תפיסה הניצבת בסתירה לתיוזה של סמולנסקין בהמשכם של הדברים: בניגוד לרעת יל„ג, סוקולוב, פרישמן ועוד, סבר סמולנסקין שהפרעות ביהודים אינם מקרה כלל וכלל (עמ' 12, 19).

הפרישה הריטורית, הכתובה כמונולוג (עמ' 5—8), היא בעלת אופי פילוסופי, אם כי נאיבי, זאת משום שאין סמולנסקין ניוקק להוכחת התיוזה הפילוסופית שלו, לא באופן לוגי ולא בדרך של גילום סיפורתי על-ידי „פעולה“. סמולנסקין רואה בבני הנעורים את תקוותם של הזקנים: „ישאו עיניהם אל בני הנעורים ועל סף קץ החיים תשוב התקווה ותחליף כח (ההדגשות שלי, מ. ג.) בהתבוננם אל יורשי נחלתם אשר יוסיפו ללכת בדרכיהם“. דברים אלה מצביעים על השפעת ר' נחמן קרוכמל על ביסוס השקפתו הלאומית של סמולנסקין מחד גיסא, ומאידך גיסא הקדים סמולנסקין במחשבה זאת את אחד-העם.⁴

משבחם של בני הנעורים בכלל, עובר סמולנסקין לבני הנעורים בעם היהודי, אלה אינם ככל בני הנעורים (עמ' 7): א) רוח נכאים מפעמת בהם בניגוד לגויים שעליזות מפעמתם. ב) אינם עושים גדולות כאחרים. ג) בני הנעורים בעם היהודי הולכים איש איש לדרכו.

3. ראה „מבוא לסיפורת העברית“ ש. הלקין, הוצאת מפעל השכפול ירושלים, 1960. עמ' 281—282; 219—220; 202—203. וראה בסיפוריו של סמולנסקין שכוונו ב„ספורים ופיליסונים“ הגופסים במכתב עתי „המביט“ בשם „עלי חמד“, הוצאת מרכזי קאצענעלענבאגען בחילגא תרס"א, הספורים „מואס השכלה“ (עמ' 27—33) וכן „על בן ובת“ (עמ' 69—77), אשר נכתבו כחמש שנים קודם לכן.

4. ראה „האני הלאומי“ אחה"ע: „עבר ועתיד“, על פרשת דרכים, כרך א' עמ' קנ—קסא, ברלין תר"ץ.

סמולנסקין קובל על חוסר ראייה חברתית אצל בני הנעורים בקרב עם ישראל, בניגוד לבני הנעורים בקרב הגויים. לדרך אינדיבידואליסטית אין סיכוי "כי מה תקוות בחדר". כדאי לציין שהקטע המדובר על "מה תקוות בחדר" מעניין מבחינת עיצובו הפיזי בתוך הפרוזה המסאית: "ואם האבות תעו במדבר ויקברו בערבות חול באין דרך ומסלה ויהיו טרף לשני רשעים, הגה בניהם אשר למדו ידיהם לשחות בים הדעת, אף המה יסוערו ממקומם ואיש לעברו ינשאו על גבי המים הזדונים ויחגו ויגועו כשכורים וכל חכמתם תתבלע כי לא להם דרך, וטרם ימלטו מגלי העברה בלתי אם יפלו על פי תנין או תחת הגלים יכרעו ויעלו בים הגדול ויאבדו מתוך קהלם..." כדאי מאד להשוות קטע זה לשירו של ביאליק "על סף בית-המדרש" כדי לעמוד על הקירבה בין סמולנסקין וביאליק בראייתם ובהערכתם את תנועת ההשכלה העברית. הדימוי "דור המדבר" לדור בתקופת ההשכלה מופיע לראשונה אצל סמולנסקין.⁵

קטע הפתיחה מסתיים (עמ' 8) בהתכנסותם של מספר סטודנטים יהודיים שגם בהם מפעמת רוח בני הנעורים. סמולנסקין חש, כנראה, בסתירה בין דבריו אלה לבין דבריו בתחילה⁶ לפיכך נאלץ לנמק התכנסות זאת במלים הבאות שיש בהן נימה אפולוגטית: "וגם המה (בני הנעורים לבני ישראל, מג.) ידברו וישיחו היום כמו לוא היו חמדת עמם ומשוש תקוות הדור כלו" (עמ' 8).

סיכום ביניים: א. מבנה הפרישה בחלקה הראשון (על בני הנעורים בגויים ובישראל) הוא נאומי-מזנולוגי. ב. ניכרת כאן יניקת רעיונו הלאומי של סמולנסקין מרנ"ק. ג. יתכן שמחשבותיו של סמולנסקין שימשו רעיונות-אב בהגות אחד-העם וביאליק.

ג. מבנה ומשמעות בפרק א' (עמ' 8—24)

רובו של פרק זה מעוצב כסיטואציה של שיחה בין חברות סטודנטים בבית-קפה. מבנה זה של שיחה בבית-קפה אהוב על סמולנסקין.⁷ השיחה בבית-קפה היא בבחינת עימות בין קבוצה לבין החדשות והמחשבות של הזמן. משום כך ניזקק סמולנסקין לשתיה ולשיחה בצותא בבית-קפה. סיבה נוספת לעיצוב סיטואציה זאת היא ישיבתו של סמולנסקין בווינה הבהומית של סוף המאה התשע-עשרה. בזאת ניסה סמולנסקין לבטא את האירופאיזציה של חברות הסטודנטים היהודית בפטרבורג. מבחינה טכנית מאפשר מבנה זה עיצובה של שיחה. אולם המחבר אינו עומד למעשה באתגר שלפניו ונוצרות שתי דעות מנוגדות, האחת — של בן-הגרי והנהגים אחריו, והאחרת של בן-יעקב והנהגים

5. שירי ביאליק, "דביר", ת"א, תרצ"ה עמ' כ"א—כ"ד.

6. מעניין להשוות קטע זה לשיר "מתי מדבר אחרונים", שירים, "דביר", תרצ"ה.

עמ' מ"ד—מ"ו וכן ל"משה", אחה"ע כרך ג', ברלין תר"ץ עמ' רכ"א, סופו של המאמר.

7. ראה להלן עמ' 5.

8. ראה "עלי חמד", הוצאת מרדכי קאצענעלענבאגען, ווילנא תרס"א, הספורים הבאים:

"משפטי בני אדם", "מוצא השכלה", "על בן ובת". הרקע הוא חיינה הגדולה "בירת אירופה";

בעוד שב"נגם-ברית" ההתרחשות היא ברוסיה (פטרבורג). כן ראה הפרק "תודשי רע" (ט"ז)

ב"קבורת חמור", ספרית "דורות", ירושלים, 1968, עמ' 157—167.

אחריו. בבדיקת מבנה השיחה מתגלה שזאת „שיחה לכאורה“ בלבד. שני המתווכחים הראשיים מרבים לדבר. דבריהם כמעט גאום. האחרים מגיבים לעיתים תגובה קצרה, לעיתים תגובה מעט יותר ארוכה, אך לעולם ללא ביסוס דבריהם. הם משמשים הד לדברי המתווכחים הראשיים. המבססים והמנסים להוכיח דברים, הם רק בן-הגרי ובן-יעקב. יותר מאשר שיחה לפנינו, קיים ביום של שיחה, ולמעשה שני גאומים שאינם מביאים לשום התקרבות בין המתווכחים ודעותיהם. הנאם האחד הוא בעד ההשכלה ובעד „הסרת החיץ“ בין ישראל לעמים, בכל מחיר של בן-הגרי והשני — גאום לאומי-ציוני של בן-יעקב. אכן לא שיחה, אלא שני גאומים קטועים!

המלאכותיות של השיחה בולטת ביותר, משום שסמולנסקין ניזקק „למספר כל יודע“ הממשיך את בעל הפתיחה הריטורית. התערבותו של המספר בשיחה מעידה גם היא על אי הטבעיות שבשיחה. בסמוך לדברי המתווכחים (בעיקר המרכזיים) מביא סמולנסקין תיאור סטריאוטיפי של דמות המחבר כמו: „קרא אחד התלמידים בלהבות אש ועיניו השחורות הבריקו“. או מדרב אחר, „הוא איש כבן עשרים ושתים, יפה תואר עד להפליא, לחייו המלאות והעגולות כמו חוטב מאבן שיש טהור ועל לבנת פניו תוסיפנה הוד שערותיו השחורות היורדות על רקתו עד הכתפים ומפנים עד חצי המצח, ועיניו השחורות אשר תפיצנה שלום ומנוחה וטוב לב, כשחיוך מרחף על שפתיו האדומות...“ הצגה זאת אופיינית לדרך הסיפור של תקופת ההשכלה. איפיון הדמות ע"י המספר הכל יודע, בצמד להופעתה בסיפור. איפיון זה קוטע את השיחה ועושה אותה למלאכותית עוד יותר. הוכחה עיצובית נוספת לאי טבעיותה של השיחה, היא תאוריו של המספר הכל יודע את הפותחים בדיבור: „וכחץ מקשת התנשא פתאום אחד מהנאספים...“ תיאורי הקימה והשיבה אופייניים לנואמים, בודאי לא לשיחה טבעית קולחת.

תיאורים סטריאוטיפים אלה יוצרים בכל זאת מבנה חדש (במובן מסוים) בסיפור „נקם-ברית“. ברגיל היה צריך סמולנסקין לצייר בצבע „שחור“ את בן-הגרי המתבולל, ובצבע „לבן“ — את בן-יעקב הלאומי. אולם שני הצדדים, תאוריהם החיצוניים דומים זה לזה. יש לתלות שנוי זה בשתי סיבות: א. בפרק ג' בסיפורנו, חוזר בו בן-הגרי מדעותיו ה„משכיליות“ ונהפך להיות גבור ראשי חיובי, על פי השקפתו של המחבר. כלומר, דמות בן-הגרי של סוף הסיפור איפשרה לסמולנסקין לראות את בן-הגרי של תחילת הסיפור כדמות חיובית, וזאת בהתאם לקונווציה הסיפורית של תקופת ההשכלה.⁹ מזווית ראייה סיפורית ניתן לראות בציור החיצוני החיובי של בן-הגרי, חזות לשינוי שיחול בבן-הגרי בסוף הסיפור. ב. סיבה שניה לתיאור החיובי של הדמויות המנתגדות לרעיון הלאומי, יש לתלות ביסודות הריאליסטיים של הסיפור כפי שמספרם מרדכי בן-הלל הכהן.¹⁰ הוא

9. אולי יש בזאת הוכחה נוספת טקסטואלית לדבריו של סמולנסקין במכתבו למ. ד. ברנדשטר, שאכן התחיל הסיפור להיקרם מן הסוף. כלומר מן הפרק שבו דמותו של בן-הגרי חיובית.

10. מרדכי בן-הלל זכה, „מערב עד ערב“, ווילנא, תרמ"ה, חלק א', עמ' 167—171.

מספר על בקורו של סמולנסקין בפטרבורג בתרמ"א (מרץ — תחילת אפריל 1881). ביקור זה משמש לפי דעת הכהן כיסוד ריאליסטי לסיפור "נקם-ברית". מפיו שמענו על קבלת הפנים החמה שנערכה לסמולנסקין בפטרבורג על ידי סטודנטים יהודיים ודווקא מבין החבורה הדוברת רוסית, ביניהם רבים, שהיו קרובים לדעותיו של בן-הגרי. דבר המצויין במפורש גם בסיפור (עמ' 9). עוד מצייין הכהן, שוותיקי ה"רוסקי יעוריי" לא קיבלו את סמולנסקין בסבר פנים כלל וכלל. עובדה מציאותית¹¹ חשובה נוספת, היא אסיפת בני הנוער היהודי בבית הכנסת של פטרבורג לשמיעת הרצאתו של אליהו הרכבי על יהודה הלוי. באותה עת תרגם ש.ז. לוריא את "יהודה הלוי" של היינה לעברית והיצירה נקראה בבית הכנסת. הסצינה האחרונה של "נקם-ברית" מתרחשת גם היא בבית הכנסת ונקראים שם, בתשעה באב, החרוזים מתוך יהודה הלוי: "ציון הלא תשאל". חרוזים אלה שזורים בנאומו של בן-הגרי בסוף "נקם-ברית" כשהוא קורא ל"ברית" מחדשת עם ציון. יש להניח שדמותו של בן-יעקב עוצבה בהשראת דמותו של המשורר הצעיר ש.ז. לוריא. תעודה זאת יש לה חשיבות נוספת; היא מעידה שסמולנסקין הגיע לגיבוש השקפתו הלאומית-ציונית לפני הפרעות¹² — ("הסופות בנגב" שהחלו ב-15—17 לאפריל הרוסי 1881). ודומה שזאת המשמעות העיקרית שרצה סמולנסקין להעניק לפרק א' — לשיחת הסטודנטים היהודיים, ציונות לפני כל תנועה ציונית! היסודות המציאותיים-אקטואליים אולי הם אשר שימשו כעכבה בדרך לעיצוב ספרותי של השיחה.

הנאומים שהושמעו ע"י בן-הגרי ואנשיו היו בשבחה של ה"השכלה". כל מצע תנועת ההשכלה נמסר בדברי בן-הגרי (עמ' 9). עניין זה מגולם אחר כך בפרק ב' בצורה סיפורית, באיפיון התנהגותו של בן-הגרי בבית המשפחה הרוסית ובאיפיון דרכי הנהגת בית אמו של בן-הגרי. יתר על כן, כשאנו בודקים את מצע ההשכלה בפי בן-הגרי, איננו יכולים שלא לראות לפנינו את השקפתו של משה מנדלסון¹³ לפי תפיסת סמולנסקין. דרך דיבורו-נאומו של בן-הגרי היא אירונית, בעוד תשובותיו של בן-יעקב רציניות ללא אירוניה. אסיפת הסטודנטים נסתיימה: א. בהחלטה לשוחח עם הסופר הפלמוני (סמולנסקין) בעניין לאומיות-השכלה. ב. כל אחד מן הצדדים נשאר בדעותיו. ג. האופן ה"צורני"-קונוונציונלי

11. יוסף קלוזנר, הסטוריה של הספרות העברית החדשה, ירושלים, 1955 עמ' 220—222.
 12. כן מספר סמולנסקין במכתב ליהל"ל (בריינין 1, 294) על טירת לחי של סטודנט יהודי לנוצרי כי אמר לו "יהודי נבוה", עניין זה נזכר ב"נקם-ברית" פעמים. בשיחה הראשונה, החברים נאספו לחגוג לכבוד בן-הגרי, שסטר לגוי על שכינהו "יהודי נבוה", ובשנית חזר הסיפור על טירת בן-הגרי לאחד האצילים שהתגרה בו בבית מגוריו.
 כמו כן סיפר סמולנסקין ליהל"ל, שקבל עט זהב מן הסטודנטים ועליו הפסוק: "ופדויי ה' ישוּבוּן ובאו ציון ברינה". סמולנסקין חזר על דברים אלה גם במאמרו "נחפשה דרכנו" (י. קלוזנר, הסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ה', 126—127, 220). כל זה יש בו משום רצון להגיד כאילו הולדתה של התנועה הציונית קודמת לפרעות.
 13. כפי שהדברים באו לידי ביטוי בחלק ד' של "התנועה בדרכי החיים" וכן ב"עת לטעת" "השחר", תרל"ה, תרל"ז, תרל"ח. עם זאת אין סמולנסקין מתכחש לעובדה, שגם הוא עצמו היה פעם "משכיל". הדבר אף מובא כהוכחה בדברי בן-יעקב לכוּחוּ הרוחני של "הסופר הפלמוני": "ולוא הוא שפקח עין לכם או לאבותיכם כי אז ישבתם עד היום בישיבה או שרתם בבליי חטבות" (עמ' 14).

(סוף פרק א') סותר את הצד המשמעותי. לקראת סוף הוויכוח קם בן־הגרי לענות „ובפעם הזאת דבר רתת“ (עמ' 20). השינוי בדרך תגובתו־התנהגותו של בן־הגרי, היה צריך להביא גם לשינוי בדעותיו, כך דורשת הקונוונציה, אלא שלא כך קרה, להיפך: בן־הגרי בדבריו האחרונים חזר ללא שינוי על רעיונות קודמים ודבריו נתקבלו בקריאות „יחי בן־הגרי“ (עמ' 22) ע"י התומכים בדעותיו. „כמה הכה (את בן־יעקב, מ.ג.) בחרפה“ (שם). אין זאת שסמולנסקין סיים פרק זה בכונה תחילה בעמדתו ההתחלתית, משום שאילו חל שינוי בדעתו של בן־הגרי לא היה צורך בגילום הסיפורי של הקונפליקט המשכילי־לאומי.

לסיכום: שני חלקי פרק א' הם פרישה של הקונפליקט בין רעיונות ההשכלה והרעיונות הלאומיים. הקונפליקט הוא חברתי.

בפרק א' רבות הקונוונציות הסיפרותיות, בעיקר בדרך הצגת הדמויות ובתיאורן. בתחילת פרק א' יש תיאום בין הצגת הדמות ותוכן דבריה, עניין זה משתבש בסוף הפרק והקונוונציה נהרסת.

מבחינת המשמעות יש לפרק זה חשיבות הסטורית בתחום המחשבה הלאומית. מוצג בו גיבוש הרעיון הלאומי־ציוני מבחינה אידיאית בקרב האינטליגנציה (סטודנטים) וכן מודגש הצורך ב„הגנה עצמית“ עוד לפני שהתחוללו הפרעות, „ולפני עליית ביל"ו לארץ.“¹⁴ אכן אין עדיין תנועה לאומית, אלא רעיון לאומי של בודדים (בן־יעקב וחבריו), לעומת רעיונות המשכילים הרואים במחשבה הלאומית נסיגה ולא התקדמות (בן־הגרי וחבריו).

פרק ב' — מבנה ומשמעות

בפרק ב' נעלמים המשוחזחים (כמעט לחלוטין) ועל כן פותח סמולנסקין בהצגת הגבור. הטכניקה של „מספר כל יודע“ נותנת לסמולנסקין אפשרות לספר על המתרחש בנפשו של הפרוטגוניסט. טכניקה זאת אופיינית לסיפורת העברית בתקופת ההשכלה. הצגת הגבור מתחילה בנקודה שלא נירמו עליה בסופו של פרק א'; ואפילו נמצאת בניגוד מסוים לדעות הפרוטגוניסט בסוף הפרק הקודם. הקונפליקט שהיה שם חברתי ומחוצה לבן־הגרי, מועבר בפרק ב' פנימה לנפשו של בן־הגרי. הסיבה שהביאה להפגמת הקונפליקט נמסרת רק לאחר מכן, דבר המפחית את מהימנות הסיפור.

הסיטואציה ההתחלתית של פרק ב' מעוצבת באופן „רומנטי“־סנטמנטלי. כל שינוי פנימי במחשבה או בהרגשה נותן אותותיו במראה החיצוני של הגבור. אל המתרחש בתוכו מגיעים באמצעות התבוננות חיצונית. גם בן־הגרי עצמו נעשה מודע על המתרחש בתוכו פנימה באמצעות המראה. גם מעמדו של הגבור, בבית בעלת הבית הרוסית, הוא מעמד שמכיל בקרבו ניגוד: בן־הגרי הוא גם

14. בנאמו של בן־יעקב הוא אומר: „לא כן... כי אם נלמד את העכברים לעמוד על נפשם או אז נביא חכמה בלב החתולים...“ (עמ' 10). אחר מחבורת בן־יעקב אומר: „הן זאת לא יחד איש ממנו כי חדש בא פתאום בקרבנו מבלי אשר נדע מאין בא הרוח הזה.“ (עמ' 10—11).

15. אכן קלוזנר תמה על שסמולנסקין לא הזכיר ב„נקס־ברית“ את ביל"ו. ראה הסטוריה של הספרות העברית החדשה חלק ה' עמ' 221, הערה 7.

אדון גם עבד (עמ' 26—27), לפי דעתו אדון הוא, ואילו לפי דעתו של סמולנסקין עבד הוא (וכן אף לדעת הקורא). הדבר מושג על ידי שתי ראיות שונות של האני המספר. ניתן כמעט להגיד שסמולנסקין מגיע כאן לעיצוב „דיבור משולב”. ראייה אחת היא ראייתו של „האני המספר” עצמו וראייה שניה מושגת על-ידי הצגת הסיטואציה כהמחשה לדברי בן-יעקב¹⁶ בפרק א' בנוסח האידיאי. גם כאן נוצרות שתי אמות-מידה להערכת אותה עובדה. ההבדל בין הראיות יוצר אירוניה שיש לה תפקיד חשוב בעיצוב הסיטואציה הזאת.

המחשה נוספת לפרק האידיאי הם שני המכתבים שקיבל בן-הגרי, מכתב אביו ומכתב אמו. יש אנלוגיה מלאה בין התיזה הלאומית של בן-יעקב ובין מכתבו של האב,¹⁷ כשם שיש אנלוגיה מלאה בין התיזה ה„משכילית” של בן-הגרי ובין מכתבה של האם. הקונפליקט שהיה תחילה חברתי נרחב, ולאחר מכן הופנם בפרוטגוניסט, שוב נהפך חיצוני לגבי הגיבור ונעשה לקונפליקט בין ההורים. גם כאן כמו בפרק א' אותה טכניקת עיצוב. אותן עובדות רק הסברן שונה. כך נזכר העדי של אחות בן-הגרי — רוחמה¹⁸ במכתביהם של שני ההורים, אלא שכל אחד מהם מפרש גזילה זאת כרוחו. האנלוגיה המלאה בין שתי הדעות בויכוח (באכספוזיציה בפרק א') לבין שני מכתבי ההורים, יוצרת תחושת כפילות. למעשה נוצרה אכספוזיציה כפולה כשפרק א' כולו אכספוזיציה אידיאית ופרק ב' — המכתבים — פרישה של הרקע ההיסטורי לעומד להתרחש — לפעולה בפרק ג'. הפרישה השניה, ובעיקר משום צורת השימוש במכתבים, יוצרת מהימנות (רבה יותר מן הפרישה הראשונה) ולא רק ביחס לרקע ההתרחשותי, אלא אף לרקע האידיאי הקודם.

בין קריאתו של בן-הגרי את מכתב האב לבין קריאתו את מכתבה של האם, מציג סמולנסקין את הגבור נרעש ומתרוצץ בין הדעות השונות, וכך מה שהיה לראשונה, לפני קריאת האגרת, בלתי מוצדק מבחינת העיצוב, נעשה כעת מוצדק במקצת. לאחר קריאת מכתב האב (ר' לעיל עמ' 12), ציור ההתרוצצות של בן-הגרי „הנה והנה” קונוונציונלי מאוד, רווי פאתוס. הלבטים מצויירים כהתרוצצות של בן-הגרי „הנה והנה” בחדר, אחר כך שוקע בן-הגרי במחשבות. גם ציור זה סטריאוטיפי ואופייני לתקופה: „שתי ידיו העמיד על השלחן ואת פניו שם בכפותיהם וישב זמן כביר כגבר נדהם” (עמ' 33). בין קריאת שני המכתבים עולים בזכרונו של בן-הגרי תולדות חייו (flash-back). לאמיתו

16. „הננו לעזוב מקום עמדתנו ולפול אל מחנה האויב להיות לעבדים (ההוגשה של ס.) לו עד עולם” (עמ' 18). מעניין להשוות זו לזו תפיסת ס. לתפיסתו של אהה"ע, כפי שבאה לידי בטוי ב„עבדות בתוך חירות”. אהה"ע כרך א, עמ' קכ"א—קל"ב, ברלין תר"ץ. היחס הכפול של המחבר כמספר וכמשקיף כאחד, יוצר כאן מימדי אירוניה דקה.

17. בן-יעקב מדבר על למוד הגנה לעכברים (עמ' 10), האב מדבר על ההגנה העצמית בזמן הפרעות (עמ' 31). בן-יעקב מדבר על הרס ההשכלה מתוכה (עמ' 5) וכן גם האב במכתבו מדבר על אותו הרס עצמו: „כי אין אדם בארץ”, הריסת האידיאל המרכזי של ההשכלה באותה עת, „היה אדם בצאתך” (ל"ג, „הקיצה עמ"י”).

18. כדאי לזכור כי השם „רוחמה” משותף גם לאחותו של בן-הגרי ב„נקמברית” („השחר” תרמ"ג) וגם לגבורת „אחותי רוחמה” של י.ל. גורדון, שפורסם באותה עת ב„המליץ”, 1883.

של דבר היו אלה תולדות הפרות ברית בינו לבין היהדות (עמ' 33—37). נשואי אמו לאביו הביאו להפרת ברית ו"הפרץ הזה רחב מיום ליום כי בבית הלכו קדימה" (עמ' 35): (1) האב גלח את זקנו. (2) השבת נהפכה למושב לציים-גויים ומשחקי בקלפים. (3) חדלו מלקיים את מנהגי ישראל. (4) האם סרבה להכניס את בנה בבריתו של אברהם אבינו. (5) הילוד נשלח לבית ספר של גויים. (6) בן-הגרי נזכר בהפרת הברית שכרת עם אלוהי ישראל ביום הבר-מצווה¹⁹ שלו, בתפילין מתנת סבו, שנשכחו על ידיו.

מכתבו של האב הכביד על בן-הגרי ומכתב האם נחמו, גם משום הראייה האופטימית שבו, וגם משום קירבת הדעות בין האם (במכתבה) לבין בן-הגרי (וויכוחו עם בן-יעקב, פרק א'). ההזדהות בין בן-הגרי לבין אמו היא עמוקה ביותר, וזוהי הזדהות אידיאית וריגושית כאחד. סמולנסקין רואה הזדהות זאת של הבן עם האם (שהנהו כקומפלכס אדיפוס מודרני) כסימן לחוסר בגרות. בן-הגרי נעשה מבוגר, לדעת סמולנסקין, רק כאשר הוא (בן-הגרי) עבר לצידו של האב ונוצרת ההזדהות החדשה בן — אב וסב. עמדתו החדשה של בן-הגרי היא בוגרת ונבונה. יש לראות בזאת נסיון לנמק נמוקים פסיכולוגיים את ה"פעולה", יסוד חדש שכמעט שלא היה בנימצא בסיפור העברית לפני סמולנסקין.

לסיכום: פרק ב' מהווה מעין פרישה נוספת לסיפור. הקונפליקט האידיאי שהוצג בפרק א' הומחש בפרק ב' בצורה של שני מכתבים היוצרים מהימנות יתר בסיפור, הפרישה השנייה הנה למעשה פרישה היסטורית.

הקונפליקט האידיאי-חברתי נהפך לקונפליקט פנימי בפרוטגוניסט, בחלק הסיפורי. סופו של פרק ב' דומה לסופו של פרק א'. הקונפליקט נשאר ללא התרה. הסיטואציה האחרונה, פגישה נוספת בין בן-הגרי לסטודנטים הלאומיים, מסתיימת בקרע: הם מסתלקים והוא קורא אחריהם "יהודים!" לשלילה ולגנאי (עמ' 41). שני הפרקים הראשונים מקבילים בזמן — בשניהם: ערב חג הפסח וחג הפסחא הגויי. שני הפרקים מקבילים זה לזה במארג האידיאי; מבחינת המקום העלילה מתרחשת בעיקרה בעיר הבירה, אלא שבעזרת מכתבי ההורים היא חורגת אל מעבר לעיר ומגיעה אל העיירות שבהן התחוללו הפרעות.

פרק ג' — מבנה ומשמעות

העלילה המתרחשת בפרק זה ממושכת יותר מבחינת הזמן ומרוכזת יותר מבחינת המבצע הסיפורי. פרק זה הוא עיקר הסיפור.²⁰ מבחינת המקום עוברת העלילה מעיר המלוכה אל הפריפריה, אל העיירה היהודית-גויית. בן-הגרי תולך אל אהובתו מבני האצילים, ורק כאשר הוא מגלה את עדי אתותו על חזה של ידידתו הגויה ועומד בפני סרובה להסיר את העדי הגזול, מתנפצים כל האידיאלים

19. כדאי להזכיר מומנט הפרת הברית שנכרתה ב"בר מצווה" גם ב"ברוך ממנצא" (שאל טשרניחובסקי, שירים, עמ' 523 "דביר", ת"א, 1966). בשני המקומות צפים הדברים כהיזכרות ברעזי משבר דתי.

20. אם כי סמולנסקין העיד במכתבו לברנדשטטר שזה רק פרק אחד (ואחרון) בסיפור, וכבר עמדו על כך, ר' לעיל עמ' 2—3.

האנושיים-מוסריים, שבהם האמין בן-הגרי. מכאן חל שינוי בדרך תפיסתו את הבעיה הלאומית, הדברים מתגלגלים במהירות עצומה. גילוי העדי הגדול שלמעשה היה ידוע לו לבן-הגרי ממכתבו של האב, משמש נקודת מיפנה בסיפור. פרק זה בנוי בצורה של נובילה, אכן "נובילה אידיאית". הסיפור כולו הוא סיפור של דמות שאופייה והשקפת עולמה משתנים.

בסיטואציה זאת נוצר מעגל אנלוגיות מעניין. בן-שבמה (אשר גול את העדי) סטר על פני בן-הגרי וחרפהו בשם "יהודי!" לגנאי. חבריו איחלו לו שיהפך ויהיה "יהודי" במשמעות חיובית. בן-הגרי כינה את חבריו "יהודים!" לגנאי, מרגע סטירתו של בן-שבמה חוזרת המשמעות "יהודי" בעיני בן-הגרי למשמעותה החיובית כפי שהיתה בפי חבריו ובניגוד למשמעות שהיתה לה בפי בן-הגרי עצמו קודם לכן.

עלינו לשים לב למטאפורה מרכזית בסיפור, המטאפורה של "גן-העדן" המורכבת והמתפתחת בסיפור. "גן-העדן" משכנו של "עץ הדעת" ו"עץ החיים" (הנחש ניסתר מעיני בן-הגרי) מתאים להשקפתו של בן-הגרי על ההשכלה בחלקי הסיפור הראשונים. "מפרי עץ הדעת תאכל והיית כאלהים, והיית למופת לכל בני אחיך הנתעים אשר רוח תעה אחז בהם... אך לא קול הנחש הוא כי אם קול המאה התשע עשרה...". בסוף הסיפור נעשית השקפה זאת נחלת האם בלבד וראיה בלתי ריאלית זו שלה (על פי הגיון הסיפור) הופכת את האם לגבורה טראגית. בהמשך העלילה לאחר התפנית (גילוי העדי) נעלם גן-העדן. בן-הגרי, לאחר שנזרק מבית האצילים, שוכב תחת העץ כבול עץ — אפילו לא עץ חי וצומח; עץ הדעת נעלם, כמו גם המאה התשע-עשרה הנאורה, ומתברר שקולה הוא קולו של הנחש.

היטואציה האחרונה, תשעה באב בבית הכנסת, מקבילה בחלקה לסיטואציה ביוגרפית אחרת שהזכירה בן-הגרי (עמ' 21—22), אלא שבית הכנסת מתקופת הילדות הוא זכרון של מעמד בזוי²¹ בעוד המעמד האחרון — מקודש ומכובד. השינוי בגישתו של בן-הגרי לערכים הלאומיים הביא עמו שינוי יסודי לערכי היהדות. לסיטואציה האחרונה בבית הכנסת יש יסודות ריאליסטיים. כדאי להזכיר כאן ששני החגים שזכרו הם חגים בעלי משמעות לאומית ולא משמעות דתית בלבד — חג הפסח ותשעה באב.

לסיכום:

מבחינת המבנה שני חלקים. בחלק הראשון: שתי אכספוזיציות: א. אכספוזיציה אידיאית-מסאית בצורה של וויכוח. ב. אכספוזיציה שהיא מארגו של הרקע ההיסטורי לסיפור. שתי הפרישות הן רק מבוא לסיפור (אם כי יש התחלות למארג העלילתי).

21. הערכה כזאת למעמדים מקודשים הנזכרים ומעוצבים לגנאי יש לרוב ב"תועה".